

NYA AVHANDLINGAR

Elisabeth Berglin: *En bonadsmålare och hans värld. Johannes Nilsson i Breared. Apostrof*, Lund 2000. 286 s., ill. English summary. ISBN 91-628-3830-X.

Under mer än ett sekel har det sydsvenska bonadsmåleriet varit föremål för museimäns och folklivsforskarens dokumentation och forskning. Förgrundsgestalter var Sigurd Erixon, Albert Sandklef, Nils Strömbom och Nils-Arvid Bringéus, vilka presenterat en rad skrifter och studier över enskilda målare och vad som ansetts vara målarskolor. I det allmänna medvetandet är dalmåleriet dock mera bekant genom Svante Svärdströms avhandling *Dalmålningarna och deras förlagor* från 1949 och de sydsvenska bonadsmålningarna förväxlas ofta med dalmålningarna. Det är därför synnerligen värdefullt att det sydsvenska måleriets betydelse nu belyses genom en akademisk avhandling.

En bonadsmålare och hans värld behandlar den halländske bonadsmålaren Johannes Nilsson, som var en av det hundratal målare som verkade i gränsområdena Småland – Halland – Blekinge under tidsperioden 1750–1850. Avhandlingen är dock mer än en biografi över en enskild målare genom att den förtjänstfullt har som mål att förstå ett folkligt konstnärskap mot bakgrund av dess sociala, kulturella och psykologiska kontext.

Avhandlingen disponeras i åtta kapitel med materialredovisning, metod- och teoridiskussion, Johannes Nilssons livshistoria, hans bonader med tolkningar, socknen Breareds historia och näringsliv, bonaderna i ett fromhetsperspektiv och bonadsgenren som språk samt en sammanfattning där det nya med avhandlingen preciseras. Dessutom innehåller boken en mycket användbar katalog över Johannes Nilssons samtliga kända bonader plus redogörelse för motivens frekvens och kronologi. Användbarheten hade ytterligare ökat om förteckningen varit försedd med hänvisning till de bonader som finns illustrerade i boken. Den är nämligen generöst illustrerad med bilder både i färg och svartvitt.

Huvudsyftet med avhandlingen sägs vara ”ett försök

att finna samband mellan Johannes Nilssons bonader och den tankevärld som kan anas bakom bonadernas bilder”, dvs. sambandet mellan den mentala och fysiska världen kontra bonadernas värld. Författarens utgångspunkt härvid är att Johannes Nilsson själv som person, hans beställare och deras omvärld finns representerade i bonaderna. Berglin undersöker hur hans levnadsomständigheter, religiositet och professionella bakgrund relateras till hans måleri men utreder också i vilken mån hans måleri påverkats av kundkretsen, lokalsamhället och bonadsgenren som sådan. Berglins ambition är också att lyfta den individcentrerade framställningen till en generell nivå.

Ett batteri av frågor ställs i avhandlingen: Vad föranleder uppblomstringen och populariseringen av bonader i bondemiljö i det västra bonadsområdet åren före 1800? Vilken roll har Johannes Nilsson i denna process, hur sammanhänger hans måleri med skeenden i samhället, hur gestaltas berättandet och hur skiljer det sig från det bibliska, vilka förändringar sker över tid och vad betyder de? Fenomenet fromhet diskuteras speciellt och huruvida det är ett uttryck för en allmän religiös rörelse i slutet av 1700-talet eller en mer personligt färgad religiositet. Johannes bundenhet till bonadsgenren och hans eventuella avsteg härifrån diskuteras och utmynnar i att författaren hävdar, att för tolkningen är det avgörande att beakta kontexten, dvs. det sammanhang som genren använts i. Avslutande fråga är: Målade Johannes för egen skull, för publik eller för att sprida ett budskap?

Källmaterialet återfinnes i huvudsak i LUF BONDATABASEN på Folklivsarkivet i Lund, där foton i svartvitt av 3 000 bonader är inlagda med sedvanliga kataloguppgifter. Tyvärr har originalbonaderna i museisamlingarna endast i begränsad utsträckning varit tillgängliga för Berglin, då flertalet p.g.a. sitt fysiskt sköra tillstånd bara exponeras i samband med konserveringsåtgärder. Tidigare bonadsforskarens arkiv samt de offentliga socken- och kyrkoarkiven för Breared utgör därutöver huvudkällorna.

Som teoretiska inspirationskällor nyttjar Berglin framför allt den fenomenologisk-hermeneutiska tanke-

traditionen och anger att för tolkningen av bonaderna har den franske filosofen Paul Ricoeurs text- och språkvetenskapliga tankar använts.

Berglin visar hur den vetenskapliga synen på bonader inneburit en utveckling från atomistiskt samlande till ett sökande efter sammanhang, från föremålsfixering mot fokusering av det sociala och mänskliga. Medan den tidiga folkkonstforskningen behandlade bonaderna som dekorationer har man senare sett dem som vittnesbörd om en religiös föreställningsvärld (Svärdström) och ännu senare gett bilden en kommunikativ funktion (Bringéus). Berglin uppger däremot att hennes intresse ej är normerande budskap utan de *betydelser* som frammanades hos målaren och olika betraktare.

I det biografiska avsnittet återges den mödosamma forskningen att till namn och person identifiera Johannes Nilsson. Efter att i nästan ett halvsekel ha varit bortglömd till namnet var det Strömbom som 1932 lyckades knyta Gyltigemålaren till namnet Johannes Nilsson. Här redogörs också för den tidigare forskningens vacklande ståndpunkt när det gällt identifiering av en eller flera målare i Gyltige–Breared och författaren gör en djärv omstart och nytolkning av källmaterialet för att teckna Johannes biografi.

Här frammanas så bilden av en fattig bondefamilj som brukar ett frälsehemman i byn Gyltige, hur gården tas över 1798 av systemen och svågern och Johannes med föräldrar flyttar till en stuga där de tillsammans ägnar sig åt bonadsmåleri. Fyra år senare dör fadern och Johannes försörjer sig omväxlande som dräng och bonadsmålare. 1812 antecknas att han lider av fallandesot, dvs. epilepsi, och han får därmed tillstånd att tigga. Samtidigt som en av hans storhetsperioder avseende måleriet infaller flyttar han 1816 till en backstuga som inhyses och två år senare bor han i en egen backstuga intill. Hans sista kända bonad är daterad 1826 och han dör året därpå. – Hans eftermäle i socknen var: en beskedlig, trevlig, religiös och nykter person.

Här framträder sålunda bilden av en hemmason, ungarlen som blivit över, eftersom han inte fått tillstånd att gifta sig p.g.a. sin sjukdom, vilken Berglin på goda grunder antar ha varit utvecklad redan tidigt i livet. Till ett av de mest överraskande rönen hör att Johannes står antecknad som icke-läskunnig och mycket dålig i katekesen! Här får vi den paradoxala uppgiften att en av landets främsta folkkonstmålare av bibliska bilder var illitterat och hade dåliga insikter i den kristna läran enligt överhetens värderingar. Johannes var bondsonen

som blev backstugusittare, en outsider sedd mot normaliteten i bondesamhället när det gällde familjebildning och försörjning, en obesutten hantverkare som tillhörde de lägre skikten i samhället. Som kanske just härför i förening med sin kroniska sjukdom, som genererade hallucinationer och drömmar, utvecklade ett konstnärskap som rönt positiv uppmärksamhet och uppskattning.

I kapitlet Han tänkte så styvt diskuteras kopiering och strävan till likheter i bildskapandet bonadsmålare emellan liksom inspirationen från kyrkomålare som verkade i området (bl.a. Pehr Hörberg). Utvecklandet av Johannes personliga stil förklaras dels med hans egna omtolkningar av Figurbibeln men också genom hallucinatoriska intryck. Efter 1800 minskar de berättande gammaltestamentliga motiven och de undervisande ur Nya testamentet ökar. Dessa fromma motiv, med betoning på det andliga, relateras till pietistiska strömningar i tiden. – Analyserna av bonader och arkivalier bidrar dock inte till att blotta Johannes tankevärld. Bonaderna måste granskas som spår, dvs. vittnesbörd om tankar. För detta tar Berglin Paul Ricoeurs tankar om språk och text till hjälp och tillämpar dennes språkmetaforiska resonemang på bilderna och menar att genom en språklig analys blir bonaderna möjliga att läsa. Text och bild är avbildningar av tänkta tankar, den historiska diskursen. Trots att de var inlemmade i och bekände sig till en genre fanns för såväl Johannes som hans kolleger möjligheter till individualism. Enligt Berglin avspeglas det personliga i Johannes målningar i form av estetisering, de avkönade kroppsframställningarna, betoningen på fromhet och andlighet, som bara blir starkare med åren. Dessa tre individualistiska avvikelser skulle avspegla ett kompensatoriskt behov hos den fattige målaren, ungarlens okunskap om det andra könet och hans med åren ökande religiositet och himmelslängtan. Av hans kända produktion handlar nämligen 1/5 om lidande, ensamhet och upprättelse och skildras i motiv som Den breda och den smala vägen, Yttersta domen och Liknelsen om den förlorade sonen, vilket skulle uttrycka Johannes lust att predika om bot och bättring. Genom studier av bouppteckningar konstaterar författaren, att denna typ av motiv inte förefaller ha haft någon efterfrågan i Johannes hemsocken. Kanske uppfattade sockenborna honom som en moraliserande besserwisser?

I kapitlet En språklig värld gör författaren ett djärvt och spännande försök att behandla bonadsgenren som språk, dvs. hon ser bonaderna som ett språkssystem,

vilket är ett nytt perspektiv när det gäller tolkning av bonaderna. Paul Ricoeurs tankar om textens inre och yttre sida har härvid varit vägledande via den semiologiska forskning som bedrivits i utbildningen i bildpedagogik på Konstfack. En central tanke i den semiotiska teorin är att en text eller bild har en inre struktur (innehåll) och ett uttryck eller yttre form. Berglin visar att förändringar i stilen eller formen kan medföra betydelseförändringar. Som exempel nämns Jesusglorians utveckling till en praktfull mandorla, som förvandlar Jesus från en bland gästerna till en himmelsk gestalt och därigenom förlämnar bonaden en djupare, eller om man vill högre, symbolisk innebörd.

Berglin konstaterar att Johannes Nilsson var en person med religiös övertygelse som ibland kunnat måla enligt sin fromma syn, ibland varit tvungen för överlevnaden att tillmötesgå beställarens mera ytliga önskemål av granna motiv. Hans religiösa motiv handlade om det kommande livet, om straff och belöning, om himmel och helvete.

Johannes insats sammanfattas med att han var den viktigaste i den grupp bonadsmålare som var verksam vid sekelskiftet 1800. Han övertog ett måleri där berättandet stod i fokus, ett berättande som handlade om Jesus, Maria och de gammaltestamentliga gestalterna. Och han förvandlade det till något helt annat. Förändringen styrdes av de språkliga regler som rådde inom genren. Att förändra innebar inte att ingripa i bonadernas strukturella uppbyggnad utan endast i stilen. Johannes förändrade genom stil och nya motiv. Hans betoning av fromhet tolkas som ett slags missionerande eller kritik mot religiös slapphet i omgivningen.

Utifrån sina förutsättningar och sin situation blev Johannes den han blev. På grund av sitt handikapp behövde han ett nätverk för att klara sig. Nätverket blev hans kunder. Hans begåvning räddade honom från att bli tiggare. Hans handikapp formade honom som människa och målare. Han var hantverkare och konstnär, han levde i traditionen men inom denna rörde han sig fritt och agerade utifrån sina förutsättningar. Hans bilder låter ana en värld i förändring mot det moderna, individualistiska samhället. Han levde i Bibelns värld men saknade läsförmåga. Att han ändå blev den store innovatören och av många betraktad som den främste mästaren inom bonadsmåleriet synes författaren fortfarande som en gåta.

Det grundläggande materialet för att besvara de frågor som ställs i avhandlingen utgörs av själva bonaderna. Med dem som bas konstrueras berättelsen om

Johannes konstnärskap som blir en utvecklingshistoria som löper parallellt med skeenden i det omgivande samhället: från kollektivism mot individualism, från den lutherska enhetskyrkans värld mot en fromhet präglad av pietismens personligt upplevda religiositet, från förmodernitet mot det moderna samhället. Avgörande för denna konstruktion är dels attribueringen av bonaderna till Johannes Nilsson, dels dateringen av bonaderna. Det är därför skäl att pröva representativiteten och tillförlitligheten i materialet.

Av de 3 000 bonader som är registrerade i Folklivsarkivets databas hänförs 267 till Johannes Nilsson. Av dessa har författaren haft tillgång till 78 i original, dvs. knappt 30%, av skäl som tidigare angetts. Endast en bonad är signerad av Johannes Nilsson och uppgifter om proveniens, ålder etc. som är angivna på museernas katalogkort är helt beroende av museitjänstemännens förtrogenhet med bonadstraditionen och Nils Strömboms attribueringar. Ur källsynpunkt måste det ses som en svaghet att inte ha tillgång till hela originalmaterialet och att vara hänvisad till sekundära källor som svartvita fotografier och katalogkort förda under olika tider och betingelser av mer eller mindre kunniga museitjänstemän. Här har därför författaren fått lita på sin djupa förtrogenhet med materialet och uppövade känsla för detaljer, former, linjer och anslag i målningarna. En metod eller "Fingerspitzengefühl" som är gängse inom konstvetenskapen för identifiering av målningar och som naturligtvis alltid kan ifrågasättas, men som är den enda framkomliga om man inte har tillgång till komplicerade kemiska analyser.

Trots Berglins djupa förtrogenhet med målningarnas stilistiska förändringar, ställer jag mig dock frågande inför den indelning i femårsperioder som presenteras i avhandlingen. 97 bonader är daterade med angivna årtal avseende tillverkningsåret och det återstår sålunda 170 som inte är daterade, utan via stilanalys och attribuering hänförs till olika femårsperioder. Det är föga troligt att Johannes med schematisk regelbundenhet skulle ha infört nya stildrag vart femte år. Att en förändring och utveckling skett är uppenbart, men de korta tidsintervallerna och regelmässigheten är inte övertygande. Det förefaller som om Berglin först bestämt sig för en periodindelning och sedan valt karakteristika som stoppas in i åtta tidsboxar. Detta är ett fundamentalt problem, eftersom resonemanget om förändringsprocessen hos Johannes Nilsson och hans omgivning vilar på tillförlitligheten i periodiseringen.

Ricoeurs text- och språkteoretiska tankar om språk-

kets inre uppbyggnad och struktur (langue), och dess yttre referens talet (parole) är en av avhandlingens teoretiska hörnpelare. Såsom varande en vetenskap om betydelseproduktion genom tecken och som i princip ska kunna tillämpas på all slags betydelskapande kommunikation, verbal, visuell, sinnlig etc. har Berglin djärvt tillämpat den på sin studie av bonadsbilderna. Därvid använder hon den semiotiska modell som utvecklats vid Konstfack för att anpassa och göra teorin tillämpbar för bildanalys. Med hänvisning till estetikforskaren Kenneth Karlssons modell landar Berglin i konstaterandet att bonaderna har en inre struktur (trög-rörlig) och en yttre stil (mera lättföränderlig). – Det är tveksamt om det överhuvudtaget är möjligt att applicera språkteorier på bildfenomen. Ricoeurs och semiotikens teorier är tillämpbara på språk, det talade och det skrivna, eftersom språket är begränsat till fonem, ord, ordklasser och satser, som läses, uttalas och tolkas linjärt efter givna, konventionella koder. Men är det möjligt att transformera denna språkvetenskapliga metod på ett fenomen som bilden, vilken är spatial och två- eller tredimensionell till sin karaktär och dessutom så komplex att den i princip aldrig låter sig fångas eller repeteras och tolkas enligt något konventionellt kodsystem? Det unika med bilden är just att den *inte* är språklig och att perceptionen, dvs. varseblivningen av bild, är en process av en helt annan karaktär än den språkliga. Varseblivning av bild är en intellektuell process, som sker utan medverkan av det verbala språket. Det är tänkvärt att förmågan att varsebli och tillägna sig bilder kommer före utvecklingen av språket hos människan.

Vid Konstfack har man som sagt försökt tillämpa de språkfilosofiska teorierna på bildmaterial. Men det är bara vissa bilder med konventionella tecken som reklambilder och serier, som låter sig bindas till en struktur, passande semiotikens givna analysmodeller. Flertalet historiska, konstnärliga bilder har en sådan individuellt givna karaktär, att de inte låter sig bindas till givna koder. Man har egentligen aldrig presenterat någon sådan bildanalys av vare sig historiska eller moderna komplexa konstverk. Endast om man ser bonadsmålningarna som exempel på stereotypa bilder i vilka konventionella tecken lagrats och som kunde tolkas av alla, torde den ricoeurska-karlssonska modellen vara tillämpbar. Något som är oklart om Berglin avser. Enligt Walter J. Ongs språkmodell, som författaren refererar till, är redan talad och skriftlig kultur så olika att man inte ens skulle kunna tillämpa samma

teori på talet och skriften.

Intressanta är de slutsatser Berglin drar om Johannes särart och utveckling genom att kontrastera honom mot de äldre traditionerna inom folkkonsten. Johannes avlägsnar sig sålunda från det mytiska tänkandet och det bricolage-artade komponerandet inom 1700-talets bonadsmåleri för att istället ägna sig åt ett välplanerat, genomtänkt, strukturerat bildskapande. Han tar avstånd från de folkligt-burleska skämten som man kan möta hos andra målare och som inom folkloren benämns karnevalisering. Istället prioriterar han de allvarliga, manande motiven präglade av högtidlighet. Man anar att Johannes inte var någon särskilt humoristisk person. Allra sist antyder författaren med utgångspunkt i Walter J. Ongs bestämningar av talspråkets resp. skriftspråkets skilda karaktär hur det muntligt strukturerade tänkandet hos Johannes är borta, vilket återspeglas i bonadernas utformning och i sin tur pekar hän mot ett skriftspråkligt samhälle i vardande. Paradoxen kvarstår – hur den illiterate, obildade fattigglappen i en landsbygdssocken kunde tillägna sig detta.

Ett analytiskt redskap som prövas, och som utvecklats av Carlo Ginzburg för sökandet efter innebörder och betydelser, är den s.k. ledtrådsanalysen, dvs. den lilla förbisedda detaljens betydelse för att komma åt något som inte är manifest betydelsefullt. Genom denna strategi lyckas Berglin avtäckta samband mellan bonaderna och omvärlden, den verkliga och den upplevda. Hon har därvid framgång i många resonemang, men jag saknar en faktor som antagligen skulle tillfört tolkningen ytterligare stoff. Det gäller färgen, valörerna och nyanserna, som måste haft både en symbolisk och estetisk betydelse. Det är anmärkningsvärt att ingen bonadsforskare på allvar ägnat sig åt detta. Man kan t. ex. fråga sig vad det står för i Johannes måleri att Jesus liksom Maria alltid bär röd klädnad? Vilken värde- och statusladdning fanns det i olika färger? Som exempel på vad som lätt förbigås i ledtrådsanalysen, eftersom flertalet bonader studerats i svartvitt, är att man kan se De fåvitska jungfrurna inte bara med kronorna på sned, utan även med svartnande kronor till skillnad från de visa med rödglänsande guldronor. En färganalys skulle troligen på många plan ha tillfört avhandlingen ytterligare intressanta insikter och slutsatser.

Vad som förenar så gott som alla bonader, till skillnad från annat dekorativt måleri i heminredningen, är att de samtliga är försedda med texter. Texterna och det faktum att Johannes, enligt prästen, skulle ha varit näst intill analfabet väcker en del nya frågor:

a) Om motiven fungerade som tecken eller koder igenkännliga av alla, vilken funktion fyllde då texterna? Kan det ha funnits något magiskt, rituellt att vid varje scen återge de heliga texterna (motsvarande ristandet av runor på sten och på redskap av trä)?

b) Kan texternas oregelbundenhet i stavning, användandet av versaler och gemena på något sätt fungera i en ledtrådsanalys för att bestämma målare, tid eller förläggare?

c) Felaktig stavning förekommer regelmässigt. Avslöjar detta att målaren skriver på dialekt, att han är slarvig i kopieringen av texter eller rent av i Johannes fall, att han skulle ha varit dyslektiker? I så fall skulle han kunna läsa i Bibeln, men kanske inte klara av högläsning framför prästen. Det ligger inte inom avhandlingens ram att behandla dessa problem, men de vore intressanta att få belysta i framtida studier av bonadsmåleriet.

Johannes utveckling mot en innerlig varm religiositet är ett bärande tema i avhandlingen och Berglin försöker utreda det mångtydiga begreppet fromhet. Länge gällde Hilding Pleijels tes om en existerande blandreligion. Den primitiva folkfromheten, den officiella lutherdomen och vissa reminiscenser från den katolska läran skulle flutit samman i en fredlig samexistens. Berglin ifrågasätter detta harmonitillstånd och anlägger ett konfliktperspektiv mellan folket/bönderna å ena sidan och överheten/kyrkan å den andra. Argumentet för ett sådant synsätt är böndernas konservativa fasthållande vid de gamla bonadsmotiven vilka överensstämde med de äldre kyrkomålningarna och som under 1700-talets lopp övermålades och ersattes med pietistiskt inspirerade bilder i kyrkorna inte minst inom bonadsregionen. Detta var, menar författaren, något som kyrkobesökarna reagerade mot, såsom varande nytt och ovant. Detta verkar psykologiskt trovärdigt. Men om å andra sidan pietistisk fromhet var något som anammades av folket, och med tanke på att Johann Arndts böcker om den sanna kristendomen under 1700-talet kom ut i ett trettiotal upplagor och därmed utgjorde den folkliga uppbyggelseboken framför alla andra enligt Pleijel, är det paradoxalt att folket inte skulle anammat den bildvärld som presenterades i hans böcker.

Intressant är iakttagelsen att de dramatiska bibliska motiven var något man med envis konservatism höll fast vid av tradition och vana i sina hem, när man inte längre fick se dem i kyrkan, som blev allt fattigare på figurer för att slutligen helt vitmenas. (Man kan jämföra med motståndet mot det abstrakta måleriet inom mo-

dernismens konst och människors förkärlek till den realistiskt föreställande konsten.) Däremot är det inte troligt att den gammaldags bildvärlden av överheten, dvs. kyrkans män, skulle betraktats som utslag av papism. Som belägg nämns den höga frekvensen av Mariabilder i bonaderna, men här är det ju inte alls framställningen av madonnan med barnet, som brukas i den katolska kulten, utan Maria insatt i en kontext av miljö och händelser.

Tendenser till övertolkning är det också när författaren vill påvisa förfromligandet i vissa av Johannes bonader med att Josefgestalten förlorar sin toppluca och istället framställs mera värdigt som barhuvad i scenerna i stallet. Här är det nog författarens nutidscentristiska uppfattning om detta plagg såsom något löjväckande som spökar. Under 1700- och 1800-talen var det ett högst normalt och alls inte ovärdigt plagg att bära inomhus av husbonden även vid festliga tillfällen.

Det är tacksamt att det sydsvenska bonadsmåleriet till slut, ett halvsekel efter det att dalmåleriet uppmärksammades med Svärdsströms avhandling, begåvas med en akademisk avhandling. Att det dröjt så länge är alls ingen nackdel – tvärtom. De frågor och problem som Berglin ställer berör den individuella konstnärens förhållande till beställare och omvärld och skulle inte formulerats om avhandlingen skrivits för några decennier sedan. Författaren har inte väjt för att till ett stort, svårtillgängligt och bokstavligen ohanterligt material ställa frågor som kräver djärva hypoteser och mödosamma detaljstudier för att besvara. Elisabeth Berglin har dessutom på ett trovärdigt sätt lyckats gestalta en av vår folkkonsts stora målare och gett en övertygande, bitvis gripande, bild av hans livssituation, hans tankevärld och samhället han verkade i.

Eva Londos, Jönköping

Carina Kullgren: *Ack Värmeland. Regionalitet i diskurs och praktik*. Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet. 2000. 236 s. English summary. ISBN 91-628-4176-9.

Regionalitet sett som kulturell och historisk konstruktion ingår i ett större forskningsfält med stor aktualitet och relevans, intellektuellt såväl som politiskt. Nationsbyggande, multikulturalism, identitetspolitik, genusforskning samt plats- och landskapsstudier överlappar i fältet som följaktligen också blir präglad av att mycket blir skrivet, av stark teoriutveckling men också